

**De l'esplendor arquitectònic
a l'abandonament: el cas de l'església
parroquial de Santa Perpètua de Gaià
(inici segle XIX)**

Anna Isabel **Serra Masdeu**

De l'esplendor arquitectònic a l'abandonament: el cas de l'església parroquial de Santa Perpètua de Gaià (inici segle XIX)

Anna Isabel **Serra Masdeu**

Universitat Rovira i Virgili, Tarragona

annaisabel.serra@urv.cat

Resum: a l'article s'aporten noves dades documentals que descriuen l'estat de l'antiga església de Santa Maria de Santa Perpètua de Gaià abans de que fos substituïda per la seva successora a primers del s. XIX. També es presenten diverses notícies sobre la situació i el paper de la rectoria local annexa a aquella església i que feia més poderós –econòmicament i social– el conjunt patrimonial format per l'església, el castell i l'abadia del lloc.

Paraules clau: església Santa Maria, Santa Perpètua de Gaià, abadia, patrimoni en perill, arquitectura religiosa s. XIX.

Introducció

La situació de l'església parroquial de Santa Maria de Perpètua de Gaià és, veritablement, impactant i privilegiada. Cal lamentar que aquest edifici mostra un procés de ruïna irreversible malgrat el seu valor patrimonial. L'església i el castell –situats dalt d'un turó– defineixen el perfil del poble actual de Pontils. Molt a prop d'aquesta església, s'hi troba el temple de Santa Susanna i el cementiri que l'envolta delaten el passat monumental del poble. La cresta a on es situen l'església i el castell són un mirador extraordinari sobre la vall que forma el riu Gaià¹.

El lloc i el seu patrimoni arquitectònic

Sobre els orígens del lloc cal dir que l'església de Santa Perpètua de Gaià ja figura en un llistat pertanyent a la Butlla d'Anastasi IV adreçat a l'arquebisbe Bernat Tort de 1154 format llavors per trenta-set esglésies². El terme de Santa Perpètua també es cita,

encara abans, l'any 975³. A final del segle XV l'arquebisbe tenia la col·lació, entre altres, també, de la parròquia de Santa Perpètua de Gaià i la de Pontils⁴. El castell situat damunt del cingle, data dels primers anys de la reconquesta⁵.

A primeries del segle XVIII Santa Perpètua i Pontils depenien del marquès d'Aitona⁶. Santa Perpètua sumava, vers el 1716, 126 habitants i 23 cases⁷. Segons el *Cens de Floridablanca*, treballat per J. Iglésies, el 1787 la població assolía les 121 persones (entre casats, vidus, solters –homes i dones–) i en destacava 11 pagesos i 15 criats⁸. A inicis del segle passat Morera deia que el terme de Santa Perpètua el formaven Pontils, Vallespinosa, el llogarret de Montalegre i els caserius de Valldeperes, Sant Magí de Rocamora, Seguer i Viladerdius. El nucli més important dels voltants era, però, el de Vallespinosa⁹.

De l'església de Santa Perpètua segurament en depenien Montalegre, Saguer i Vilaperdius¹⁰. De fet, també cap al final del segle XVIII també hi havia canvis, o es volien fer, en algun dels agregats de Santa Perpètua. Així, el 1767 no es va erigir en vicaria l'església de Seguer que llavors tenia 66 habitants. El rector de Santa Perpètua, de la que n'era sufragània, deia que feia més de vint anys que hi acudia a dir missa i que no havia tingut problemes malgrat haver de creuar un torrent per arribar-hi. Llavors en aquells nuclis hi havia set masies¹¹. L'església de Seguer no era una sufragània, tal com deia la sentència de 14 d'agost de 1669 sinó una església o capella privada on hi havia fundades 69 celebracions en dies festius. Finalment, no es separaria del nucli inicial.

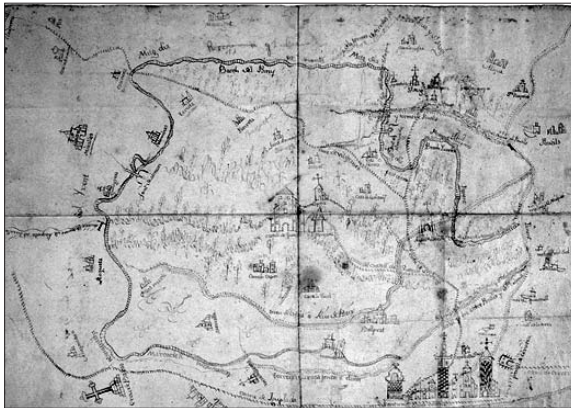

Fig. 1. ACA. *Colecciones, Mapas y planos*, 473. Mapa fet per Gili del terme de Santa Coloma de Queralt y de Vellprat en lo any 1750.

L'església de Santa Susanna, molt propera a la de Santa Maria, és una capella preromànica.¹² El petit temple es va reformar al s. XIV i s'hi va afegir l'actual presbiteri i dues capelles que formen el creuer.¹³ F. Español comenta que de l'antiga església de Santa Maria en resta una porta al presbiteri de l'església iniciada a començaments s. XIX¹⁴ i que és visible fàcilment.

Segons un document de 1805 el cementiri es trobava separat de l'església, al costat de l'església solitària dedicada a Santa Susanna a on es celebraven els funerals i no hi havia sagrari per la custòdia del Santíssim Sagrament¹⁵. L'any 1948 Josep Iglésies retratava l'ermita i el cementiri d'aquesta manera.¹⁶ *«El cementiri, enretirat a la prolongació del morrot, és en un declivi bonyegut i, quan l'herbei ressec té color de bronze, sembla una vella i grandiosa caldera cap per avall. Serva les restes aclofades d'una antiga esglesiola amb campanar d'espadanya i una portalada romànica cegada. (...)»*. Com anècdota val a dir que a l'atri de la porta de l'església de Santa Susanna es celebraven les reunions del consell, almenys al s. XVII.¹⁷

Josep Iglésies i Joaquim Santasusagna relataven que a l'any 1934 no hi havia carretera per arribar-hi i Santa Perpètua es comunicava amb Pontils, Vallespinosa, Sant Magí de la Brufaganya i Querol amb camins de bast o de carro. En aquells anys les cases del poble ja s'anaven abandonant tot i que hi vivien 48 habitants.¹⁸ No era un poble per arribar-hi fàcilment ja que es troba a 578 m. d'altitud amb els conseqüents problemes climatològics que la peculiar situació geogràfica li podia causar i allunyant-lo d'altres nuclis principals com ara Santa Coloma de Queralt o Montblanc.¹⁹

L'església de Santa Maria

Gràcies a algunes visites pastorals i a altres documents hom pot valorar com devia ser l'anterior edifici religiós que substituiria Santa Maria²⁰. Alguns documents parlen de la possibilitat que la família dels Montagut fundés diverses capellanies dins de l'església al s. XIV ja que va existir un sepulcre d'aquella nissaga.²¹ Encara hi ha algunes persones que recorden haver vist restes d'aquell sepulcre a l'interior de l'edifici abans del seu deteriorament. Restava encara per localitzar la possible documentació que parli del seu procés constructiu. Es coneixen detalls escadussers relacionats amb fet que havien ocorregut a l'església com la carta, servada a l'AHAT, de 7 d'abril de 1628 que es demana que no entressin armes de foc a l'interior de l'edifici.²²

A la Visita de l'arquebisbe don Romualdo de Mon y Velarde, l'any 1805, es deia que el lloc aglutinava 60 cases o famílies, és a dir, 28 al mateix lloc i 32 als voltants, uns tres quarts lluny de l'església. Les cases de Saguer també entraven en aquesta parròquia. Així, tenia unes 250 ànimes. A la clau de la porta de l'església hi figura la data de 1806 però sembla, si fem cas a altres documents, que l'edifici no estava enllestit encara. Un document de 13 d'agost de 1807, localitzat per F. Español, indica que encara s'havia de fer l'església, per tant, es pot pensar que l'església s'acabaria en aquella primera dècada del s. XIX.²³

Pel que demostra aquesta visita existia l'església de Santa Maria, vella i «indecent». L'església tenia dues portes llavors, i la claus les conservava el rector. S'havien demanat diners al duc de Medinaceli per fer-la nova i un dels seus ministres els va comentar que²⁴: «iba alcansada la casa de Cardona y que no era tiempo de hacer Iglesias». Els senyors de Santa Perpètua eren tres: el duc de Medinaceli, senyor principal i els dos carlans: el marquès de Boixadors o Manresana i el d'Aguilar.

De l'interior de l'edifici es remarca que que disposava de sagrari amb la seva cortina interior decent a on es guardava el Santíssim Sagrament en una copa de plata daurada per l'interior. S'hi guardava una capsa de plata, amb la seva bossa per portar el viàtic. També hi havia una làmpada que sempre estava encesa davant del Santíssim Sagrament i que la pagava el poble²⁵.

Fig. 2. AFCEC_ BLASI_B_00763.

Imatge extreta de la Memòria Digital de Catalunya. Hom pot veure la situació del castell i de l'església que domi-nava la vall del Gaià. Entre 1920-1930.

Segons aquell document la pila baptismal era fixa i la tripartita de plata. A inici del segle XIX el temple disposava de l'altar major i de quatre més dedicats al sant Nom de Jesús, de les Ànimes beneïdes, del Sant Crist i de Nostra Senyora del Roser, amb tot allò imprescindible per poder oficiar la missa. Les imatges no eren, segons el rector, «disformes». Pel que fa llibres per als oficis conservaven un missal bo i dos de vells, en els quals hi faltaven algunes misses. En més mal estat es trobava el cor²⁶ «el coro es según la iglesia y no merece nombre de coro». A l'interior hi havia tres confessionaris i la sagristia, que no es descriu, era, també petita. S'hi guardaven dos calzes amb les seves patenes, tot de plata i daurat. També hi havia una vera creu d'argent daurat i la creu major, del mateix material.

L'aixovar litúrgic consistia en cinc corporals, tretze purificadors en bon estat, 25 estovalles per als altars (majoritàriament bones), quatre albes servibles, quatre amits també útils i tres cinguls. A més podien usar set casulles amb les seves estoiles i maniples i quatre capes pluvials.

El rector valorava un reliquiari de plata amb peu de metall que no conservava l'autèntica. Tot continuant amb la descripció, també es deia que guardaven catorze relíquies de sants amb el seu nom, i no especificades, dipositades en una caixa de la sagristia.

També hi havia una relíquia de Santa Perpètua màrtir que no s'havia exposat des de feia 34 anys, ja que no es tenia la seva autenticació. Malgrat el seu estat, l'església mantenia un arxiu, tot i que no s'indica on es trobava. Allí s'hi conservaven els llibres sacramentals

En aquelles dates el rector de Santa Perpètua era Ramon Pinyol²⁷ i al poble hi havia, com a mínim, un mestre de cases, Josep Badia²⁸. Pinyol tenia llavors 33 anys i havia estat ecònom de Tarrés durant set anys i sis mesos.

L'arxiu conservava els llibres de baptismes, confirmacions, compliments parroquials, matrimonis, òbits, compliment de celebració perpètua i votia de la llimosna d'ànimes.

La visita també recull les fundacions i les celebracions de misses i devia ser una de les darreres abans de començar a bastir el nou edifici.

El 13 d'agost de 1807 es signava un document que deia que per donar l'espai necessari a la nova església calia prendre un pati propi de la rectoria, que llavors actuava com a llenyer i un bocí de la paradador situat més amunt dels hortets perquè l'església quedés amb la gràcia escaient i proporcionés capacitat al davant de la iglésia²⁹. A canvi d'aquest lliurament l'ajuntament i els principals particulars de

Fig. 3. AFCEC_BLASI_B_00761.

Façana de l'església de Santa Maria. Perpètua de Gaià. Entre 1920-1930.

la vila i que eren Franco Domingo del mas del Quer, Joan d'Arasó de Montalegre, Joan Armanjach de Vila de Perdius, Josep Orga dit «lo Andreu» i Magí Mercè li bescanviaren una botiga situada davant de l'abadia. Aquests homes projectarien una altra botiga per guardar els grans pel manteniment de l'església darrera de l'església i s'hi guardarien els grans del Mont de Pietat, si n'hi haiva i les confraries o germandats³⁰. Poc després els exèrcits francesos també passarien per aquell nucli³¹.

La rectoria, fonamental per l'església

El rector tenia una casa per la seva habitació i que en tenia cura. Així ho detalla un document de 1735 que exposa que havia de fer de nou l'alcova rectoral o la cambra de la majordoma³², obres que, pel que sembla, continuarien més endavant. El 1807 el rector va demanar d'ocupar el pati de la rectoria i altres dependences³³.

Sembla que al voltant del castell i l'anterior església hi havia un veritable petit nucli de poder centrat en el dinamisme i la vida religiosa i econòmica que allí hi tenia lloc. Segons F. Español aquesta era la situació de l'anterior monument: «*La Abadía tenía sa porta principal frente lo castell y no tocaba ab la Iglesia com ara sino que entre Abadía e Iglesia y había un carreret libre de tot lo que ara es botiga i aixis surtian de la Iglesia y per aqueix carreró o baixant per las portotas anaban a Sta Susanna, lo primer dia de rogacions anaban a la creu lo segon dia y lo tercer dia sols diu que anaban per lo fossar y Era de devant la Abadía y no dins lo fossar de Sta. Susanna. Jo he trobat restos mortals en las Figueretas. En aquell tems y havia fosar antes de anar a la Era y aixis lo camí més llarch era a Sta Susanna luego a la Creu de pedra y luego camí mes curt ad libitum. March Rector*». Aquest document es localitza en un protocol notarial de 1840³⁴. Uns anys abans s'havien fet obres a la casa parroquial. A més, aquell any es va pintar l'altar del Roser i emblanquinar altres parts de l'edifici³⁵.

A la rectoria s'hi celebraven reunions importants, per exemple, les reunions del consell del lloc de Seguer³⁶. L'església tenia al seu costat l'edifici de la rectoria, situat al costat de l'evangeli, just en la part de turó a on hi ha encara restes visibles arquitectòniques. L'altra banda es inviable degut a que ja hi ha el cingle que delimita el turó.

El 1805 el rector era Dn. Raymundo Pinyol, de 33 anys i va ser ecònom de Terrés durant 7 anys i 6 mesos per estar impedit el rector d'aquella parròquia. El rector percebia, amb prou feines, 500 lliures. Posteriorment caldria millorar l'estat del cementiri. A l'acta de la Visita Pastoral del 20 de juny de 1827 no es remet a l'estat de l'edifici parroquial de Santa Maria o el de Santa Susanna sinó que sí que manifesta que les parets del cementiri s'haurien de fer³⁷. La rectoria, també, encara estava dempeus el 1948³⁸.

L'interior del temple

D'entre totes aquelles restes caigudes es pot intuir com era l'edifici. Una nau central de 20'5mx 11 mestres dividida en 5 trams i amb capelles als laterals. El campanar es trobava al costat de l'evangeli, mesura 17'70m i es va resoldre amb una escala de 4 trams. L'església tenia cor que descansava sobre un arc carpanell i el baptisteri a l'entrada de l'edifici, al costat de l'Epístola. El quart tram és més ample i limita amb el tram del presbiteri que està tancat per dues

sagristies. Per la part exterior del presbiteri hi ha un arc de mig punt amb dovelles de pedra que corresponen a l'anterior església local. Al quart tram es pot veure una cúpula a on s'hi van col·locar alts relleus de figures de bisbes i doctors de l'església³⁹ que s'han anat esmicolant als darrers anys. La façana és un tancament sense cap mena d'ostentació ornamental.

La declaració com a BCIL de l'església de Santa Maria es va dur a terme el 2012-2013⁴⁰.

Abans de la Guerra Civil, F. Blasi documenta l'existència d'una mare de Déu del Roser a Santa Perpètua, encara que no en podia justificar la procedència⁴¹.

Fig. 4. AFCEC_GARCIA_ROMANIC_2783. Germà García, 1998. Detall de l'interior de l'església des del presbiteri en direcció a la façana.

El final de l'església

El 27 de maig de 1920 es conserva una sol·licitud a l'AHAT per obtenir fons per reparar la coberta del temple parroquial⁴². Anys després l'església també patiria els estralls de la Guerra Civil⁴³. A la guerra civil es va cremar el retaule del Roser, de finals del s. XVII, entra altres obres perdudes. I també va resultar molt malmesa la creu de terme⁴⁴. A l'agost de 1936 es va saquejar, cremar l'església i es van baixar les campanes. El 1848 es va refer la campanar de l'església⁴⁵. Al 1849 els veïns tornarien a fer a Reus i, «a tomb de poble», una altra campana.

Però el destí d'aquell temple tenia les hores comptades ja que el mateix Josep Iglésies al seu llibre *Les ciutats del món*, de 1948, ja comentava que l'església, un cop tancada, amenaçava ruïna⁴⁶. I aquest seria el seu lamentable futur encara que hi ha haver no fa masses anys algun elogiabile intent de recuperar l'esplendor arquitectònic de l'església que no van tirar endavant⁴⁷.

Conclusions

L'edifici correspon als darrers exemples d'esglésies que procedien de la força constructiva del segle XVIII. Segurament a primeries del nou segle Santa Perpètua es va veure en cor d'empendre un nou monument religiós per substituir al que ja resultava obsolet. Del resultat d'aquella aventura arquitectònica en va sortir un edifici d'unes considerables dimensions, situat a la part més alta del poble i que debia resultar poc fàcil per accedir-hi però que responia a altres aspectes arquitectònics com el de la situació ventilada, elevada o accessible. És un edifici exagerat, com molts d'aquesta època, en dimensions que implicava un esforç gegantesc –econòmic i humà– per part d'aquell poble, i agregats, que vorejava els mil habitants cap a final del s. XVIII.

Sobre l'estètica val a dir que exteriorment no es va invertir en cap detall ornamental però en canvi a l'interior estava molt guarnit.

Bibliografia

- BASSEGODA NONELL, Juan. *La arquitectura profanada*. Editorial Mare Nostrum, Barcelona, 1990.
- BLASI VALLESPINOSA, F. «Santuaris marians de la Diòcesi de Tarragona (Apèndix)» a *Revista del Centre de Lectura*, núm. 237, Reus, 1933, p. 9-26.

- CLIMENT, Luis. *Rojos en Tarragona y su provincia*. Tarragona, 1942.
- ESPAÑOL, Francesca. *L'arquitectura religiosa romànica a la Conca de Barberà i Segarra tarragonina*. Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, Montblanc, 1991.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. «Santa Susanna i Santa Maria de Santa Perpètua de Gaià» FUGUET SANS, Joan/PLAZA ARQUÉ, Carme. *Història de la Conca de Barberà*. Història de l'Art, Ed. Cossetània, Barcelona, 2008.
- FUENTES GASÓ, Manuel Maria. «De la memòria de Sant Fructuós al triomf de Santa Tecla. L'església de Tarragona del segle III al XVIII» *Pallium*, Arquebisbat de Tarragona, Tarragona, 1992.
- GUAL VILÀ, Valentí. «Jurisdiccions senyoriales, càrrecs municipals i demografia a la Conca de Barberà (segle XVIII)» *Aplec de Treballs*, 9, Montblanc, 1989, p. 205-212.
- GUAL VILÀ, Valentí. «Els llibres sacramentals de la Baixa Segarra. (Edat Moderna). Estat del fons documental.» *Aplec de Treballs*, núm. 7, Montblanc, 1985.
- GUAL VILÀ, Valentí. «Santa Perpètua i terme a través de la documentació notarial» *La Segarra*, núm. 174, 1994a.
- GUAL VILÀ, Valentí. «Santa Perpètua, 1731-1742» *La Segarra*, núm. 178, juny 1994b.
- IGLÉSIES, Josep/ SANTASUSAGNA, Joaquim. *Les valls del Gaià, del Foix i de Miralles*. Imp. Marian Roca, Reus, 1934.
- IGLÉSIES, Josep. *Les ciutats del món*. Editorial Arca, Barcelona, 1948.
- IGLÉSIES, Josep. *El cens del Comte de Floridablanca 1787*. Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1969.
- LIAÑO MARTÍNEZ, Emma. *Inventario Artístico de Tarragona y su provincia*. Ministerio de Cultura, vol. III, Madrid, 1983.
- MORERA, Emili. *Geografía general de Catalunya* (dirigida per F. Carreras y Candi). Establiment Editorial de Albert Martín, Barcelona, 1920.
- PORTA BALANYÀ, Josep Maria. «La destrucció dels arxius durant la guerra del Francès a la Conca de Barberà» AADD. *La Guerra del Francès 1808-1814 a la Conca de Barberà*. Montblanc, 2010.
- QUIJADA BOSCH, Joan Maria. «Formació i evolució de la xarxa parroquial de l'arquebisbat de Tarragona: el cas de les parròquies de la Conca de Barberà (segles XII-XXI)» a *Aplec de Treballs*, núm. 33, Montblanc, 2015.
- SEGURA, Joan. *Història del Santuari de Sant Magí*. Associació Cultural Alt Gaià. Santa Coloma de Queralt, 1994.

Notes

- 1.- Vull agrair totes l'ajut bibliogràfic aportat per l'editor de la revista *Aplec de Treballs*, Josep Maria Grau. I també l'ajut aportat pel director de l'Arxiu Històric de la Conca de Barberà i les seves tècniques. A tots, moltes gràcies.
- 2.- QUIJADA, 2015, p. 87.
- 3.- ESPAÑOL, 2008, p. 68.
- 4.- QUIJADA, 2015, p. 90 i FUENTES, 1992, p. 38.
- 5.- ESPAÑOL, 1991, p. 302.
- 6.- GUAL, 1989, p. 206.
- 7.- GUAL, 1989, p. 210.
- 8.- IGLÉSIES, 1969, p.541.
- 9.- MORERA, 1920, p. 577.
- 10.- GUAL, 1989, p. 58.
- 11.- QUIJADA, 2015, p. 94.

- 12.- ESPAÑOL, 1991, p. 302.
- 13.- ESPAÑOL, 1991, p. 301.
- 14.- ESPAÑOL, 1991, p. 301.
- 15.- BC. Mn. 1.776, 1805, fol. 299r.
- 16.- IGLÉSIES, 1948, p. 117.
- 17.- GUAL, 1994a, p. 20.
- 18.- IGLÉSIES/SANTASUSAGNA, 1934, p. 208.
- 19.- IGLÉSIES/SANTASUSAGNA, 1934, p. 208.
- 20.- F. Español apunta que possiblement es va construir una nova església dedicada a Santa Maria a mitjan del segle XII i que seria la que esdevindria parroquial del lloc (ESPAÑOL, 1991, p. 303).
- 21.- ESPAÑOL, 1991, p. 301.
- 22.- AHAT. Santa Perpètua, núm. 23C, abril 1628,
- 23.- ESPAÑOL, 1991, p. 390.
- 24.- BC. Mn. 1.776, fol. 297r.
- 25.- BC. Mn. 1.776, 13 de maig de 1805, fol. 297r.
- 26.- BC. Mn. 1.776, fol. 297v.
- 27.- Citat a ACCB. MN, 17 març 1806, fol. 39v-40r.
- 28.- AHAT. Llibres baptismes, confirmacions, matrimonis i òbits Santa Perpètua de Gaià, 1749-1848, fol. 47r.
- 29.- ESPAÑOL, 1991, p. 390.
- 30.- ESPAÑOL, 1991, p. 390.
- 31.- SEGURA, 1994, p. 148-149.
- 32.- GUAL, 1994b, p. 14.
- 33.- MENCHON et al, s/f, declaració BCIL.
- 34.- ESPAÑOL, 1991, p. 391.
- 35.- AHAT. Libro del Culto de la Yglesia Parroquial de Santa Perpetua, núm. 13, 9 abril 1831.
- 36.- AHAT. Doc. Santa Perpètua de Gaià, 1683-1743, núm. 18, fol. 139r.
- 37.- AHAT. Visita Pastoral, 20 de juny de 1827, fol. 91v. Els rectors que van regir l'església del poble van escriure els llibres *Libro del culto de la Yglesia Parroquial de Santa Perpetua*, núm. 13, 1831.
- 38.- IGLÉSIES, 1948, p. 118.
- 39.- LIAÑO, 1983, p. 25.
- 40.- L'informe titulat *Expedient per a la declaració de BCIL de l'església de Santa Maria de Santa Perpètua de Gaià* (2012-2013) es troba a l'ACCB i fou elaborat per Joan J. Menchon Bes, Celia Vall, Xavier Talens, Gerard Talens i es serva al'AHM amb el Reg. 30338.414.
- 41.- BLASI, 1933, p. 20.
- 42.- AHAT. Temples, 27 de maig de 1920.
- 43.- CLIMENT, 1942, p. 168.
- 44.- BASSEGODA, 1990, p. 178.
- 45.- AHAT. Libro del culto de la Iglesia Parroquial de Santa Perpetua, núm. 13, s/f.
- 46.- IGLÉSIES, 1948, p. 117.
- 47.- Projecte inèdit de V. Hozbauevora (2008).

Rebuda: agost de 2020

Valoració: Dr. Jordi Àngel Carbonell Pallarès (URV)

Acceptació: setembre de 2020